

Олександр ФЕДОРУК

УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВЗАЄМИНИ В ГАЛУЗІ РЕСТИТУЦІЇ

Час стирає сліди війни, але не в царині культурних втрат. Через багато десятиліть не зникають проблеми, спричинені наслідками злочинів і грабунків, резонують болючі питання, вирішення яких зволікається. Сьогодні на чільні місця українсько-німецького співробітництва в галузі взаємного повернення пам'яток культури в світлі переговорів України та ФРН виносять питання реституції культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни і в наступні роки. Їх перебіг відбив засади Угоди між Урядом України та Урядом ФРН (від 15.02.1993 р.) про культурне співробітництво.

Лінія розвитку реституційного процесу як важливого фактора зміцнення українсько-німецьких взаємин має поступальний характер. Стимулював цей процес факт передачі колишнім прем'єр-міністром України Л. Кучмою під час днів України в Баварії у дарунок німецькому народові 32 документів і малюнків Й. Гете, що до війни належали Німеччині.

Обмін культурними цінностями відтоді набув дальшого розвитку. Українська сторона передала німецькі археологічні знахідки Каблова, а німецька, в свою чергу, — пам'ятки археології, вивезені у 1944 р. з Херсонського краєзнавчого музею. Згодом в Україну було повернуто понад 700 книжок з Пфальбаумузею міста Унтерульдинген, а до Бремена передано портрет Ганса фон Маре. Ця фаза еволюції реституційних відносин між Україною та Німеччиною ґрунтується на взаємоповазі і паритетності, її слід вітати, пам'ятаючи, що в орбіту відносин залучаються, крім того, приватні особи, які в силу різних умов володіють культурними цінностями, що належать іншим державам.

Конструктивність співробітництва між Україною і Німеччиною очевидна. Вона відбилася в протокольному документі, а це є сподівання і надія, що німецька сторона не тільки домагатиметься законно отримати німецькі культур-

ні цінності, що зберігаються на території України, створення повного реєстру цих «трофеїв війни» і вільного допуску німецьких експертів-спеціалістів до згаданих сховищ (які до незалежності України вважалися спецсховищами і були засекречені), а й адекватно ставитиме проблему повернення культурних цінностей України в площину договірних умов. Українська сторона веде пошук втрачених власних національно-культурних пам'яток, створюючи відповідний банк даних, і разом з тим, дотримуючись протокольних норм, здійснює реєстр трофейних німецьких пам'яток, а це вимагає подолання реальних проблем, і, зрештою, додаткових коштів. Німецька сторона ніколи системно не реєструвала українські культурні цінності, мотивуючи це їх відсутністю на території ФРН.

У широкому контексті культурного співробітництва реституційний процес невід'ємний від нормативно-моральних оцінок і зобов'язань. Насамперед вони стосуються України, культура якої в ході воєнних трагічних обставин постраждала чи не найбільше. Але право відповідної компенсації в сфері втрат культурних цінностей стосовно України ніколи не застосовувалося. І сьогодні не бачать цілісної проблеми в цьому напрямку наші партнери, учасники переговорів, відстоюючи лише національні інтереси Німеччини. Такий аспект розуміння проблем виключає паритетність зобов'язань, добродійність реституційних стосунків і унеможливує об'єктивне, з погляду історичної правди, панорамне бачення.

Три протоколи, підписані українсько-німецькими делегаціями протягом 1994–1996 рр., стверджуючи пріоритети міжнародних норм, не приховували і не гальмували, а, навпаки, виокремлювали і динамізували коло питань, що становлять взаємний інтерес. Кількість питань, що чекають відповіді, зростає. В площині ідеальної істини це означає, що партнери, плануючи і розгортаючи свою діяльність та ініціативи, повинні взаємно враховувати національно-культурні інтереси кожної з договірних сторін. Таких нормативно-етичних засад і дотримується українська сторона, яка на переговорах у Берліні поінформувала, що вона приступила до реєстрації втрачених в Україні культурних цінностей, створення державного механізму для розв'язання складних проблем їх повернення, виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань і норм внутрішнього законодавства.

Українська сторона передала німецьким партнерам список виявлених культурних цінностей, що були переміщені з Німеччини в Україну, 275 з них зберігаються в Національному історичному музеї, 14 — в Українській академії мистецтв. Співробітники музеїв ретельно готували списки, тамуючи справедливий жаль: в часи війни нацисти не лише пограбували музей, а й поглумилися, знищили інвентарні книги, по суті, в музеї залишилися після окупації голі сті-

ни. Збитки очевидні, і їх слід брати до уваги в ході сучасних переговорів, тримаючи в пам'яті, окрім того, ще десятки спустошених музеїв. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей передала німецькій стороні через офіційні канали списки втрат ряду українських музеїв. Мета цих реєстрів — максимально стимулювати процес повернення національних скарбів до України.

Виникає питання: як бути з німецькими трофейними цінностями? Повертати їх чи тримати як заручників війни? Однобічне форсування на даному етапі проблеми виглядає недоречним, а, можливо, й передчасним, без урахування національних інтересів обох сторін, без розуміння, що Україна в ході війни була перетворена на «культурну пустелю». Потрібні не лише час для виявлення, обліку, ідентифікації культурних цінностей на території України, а й, що не менш важливо, для відпрацювання механізмів і нормативної бази як компенсації втрат, так і повернення їх законним господарям.

Німецькі культурні цінності дбайливо зберігалися у сховищах України понад піввіку, що тягне за собою матеріальний і фінансовий аспект. Ніхто не наважиться за відсутності відповідної законодавчої бази, та й не має права, «одним розчерком пера» прийняти вольове рішення й передати Німеччині наявні колекції. Україна і ФРН повинні, зважаючи на зазначені колізії реституційного процесу, розпочати правовий захист національних цінностей, переміщених і втрачених внаслідок війни.

Україна, здобувши незалежність, після заснування Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України розпочала формування державної політики і реалізації її в реституційному процесі, чим європейські країни, зокрема Німеччина, Польща й Угорщина, займалися майже піввіку. В колишньому СРСР не спромоглися провести системний облік втрат культурних цінностей. Локальна подвижницька робота музейних, бібліотечних і архівних працівників не вирішувала справи, адже в спецфондах були засекречені навіть документи і матеріали Надзвичайної Державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів фашистських загартників, їхніх спільників і завданих ними збитків. Ще попереду визначення масштабів трагедії української культури.

До сьогодні як вітчизняна, так і світова юридична та культурна громадськість не поінформована про те, що Україна в 1955 р. також передала до Москви для НДР близько 500 творів живопису з колекції Дрезденської галереї, 1958 р. — ще 10 картин, 10 тканин, 165 одиниць порцеляни, 1 єгипетський папірус, 97 687 одиниць гравюру, графіки тощо. Союзна адміністрація після війни надіслала їх до музеїв Києва як часткову компенсацію за завдані окупантами збитки, а потім самочинно забрала.

Нині в Росії дотримуються думки, що передача радянським партійно-державним керівництвом культурних цінностей НДР є помилковою, оскільки вчинена з політичних міркувань. Додамо, що й передача за конфіденційною згодою міжнародним правом не вважається цілком легітимною. Логічно, що Україна, ставши незалежною державою, згідно з чинним законодавством є правонаступником тільки тих прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та її національним інтересам.

Не так усе просто в дипломатичному полі, як здавалося на перший погляд, якщо проблему реституції розв'язувати з позиції Угоди, підписаної 15 лютого 1993 р. між урядами України і ФРН про культурне співробітництво. Стаття 16 визначає: «Договірні Сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власникові або його правонаступнику. Переговори з цього питання розпочнуться найближчим часом».

У широкому спектрі культурного співробітництва, в текстовій обтічності ця загальна норма формально урівняла права та обов'язки обох сторін в реституційному процесі, не визначила предмет повернення, не врахувала те, що Україна під час війни зазнала агресії з боку нацистської Німеччини і тотального пограбування культурних цінностей, а тому потребує за міжнародним правом відповідної компенсації.

Переговорний процес української і німецької сторін попри підписані протоколи (останній — в лютому 2008 р. в Мюнхені) проходить непросто. Німецькі експерти виходять з того, що переміщені з України культурні цінності в перші повоєнні роки були повернуті до СРСР, якщо не загинули остаточно. Додамо, що вивозилися вони також союзниками — США, Великобританією, Францією — і тепер з'являються як у приватних і державних колекціях, так і на аукціонах інших країн. В Україні є частина німецьких цінностей, і німецька сторона наполягає на одержанні списків і, по суті, на односторонній їх реституції.

У такому аспекті розвивається юридичний зміст поняття реституції (*restitutio in integrum*), яке стосується держави, що воєнними діями завдала пошкоджень і пограбувань історико-мистецьким пам'яткам на окупованій території і за міжнародним правом зобов'язана їх повернути або компенсувати аналогічними країні, яка зазнала нападу. Стосовно України ця дефініція неприйнятна, адже саме їй належить право добровільного вибору в полі введення культурних цінностей до наукового та культурного обігу чи їх повернення. Як, наприклад, діяв у травні 1993 р. наш уряд, коли передав німецькому народові 32 документи Й. Гете.

Конструктивне просування щодо взаємного виконання взятих зобов'язань залежить від визнання німецькою стороною реституційного обов'язку перед Україною, зокрема в пошуку її пограбованих і незаконно переміщених культурних цінностей не тільки на своїй території. Ніякі причини не звільняють Німеччину від такої відповідальності, адже згідно із загальновизнаними нормами міжнародного права стосовно воєнних злочинів, вчинених проти людства і миру, в тому числі проти об'єктів культури, не застосовуються ніякі строки давності.

Саме в такому системному контексті слід розглядати статтю 16 Угоди між урядами України і ФРН про культурне співробітництво, а не ізольовано, акцентуючи лише на принципі міжнародного права, що *pacta sunt servanda* (договори повинні дотримуватися). Сторони мають виходити з того, що це вулиця з двостороннім рухом. Реституційний процес між ними — це шлях компромісів, паритетності зобов'язань, збалансованості національних інтересів, які ґрунтуються не тільки на добрій політичній волі, а й на справедливості і праві.

Як приклад співпраці необхідно враховувати реальний трикутник «Росія — Україна — Німеччина». Він дозволить здійснювати пошук інтегровано, а також допоможе виявити нові аспекти співробітництва в галузі реституції, що впливають з об'єктивних реалій історичного минулого і сучасної доби.

Доля пограбованих українських цінностей у багатьох випадках драматична. Не торкаючись проблеми втрат нерухомих пам'яток, назвемо, однак, трагічну втрату колекції гравюру А. Дюрера зі Львова, що внаслідок воєнної агресії опинилися в США, Англії, або живописних творів з Київського музею західного та східного мистецтва. Не є переконливим твердження німецької сторони щодо відсутності даних про місцезнаходження 475 картин зі збірки згаданого музею.

Постає небаїдуже для української сторони запитання: як ставитися до тих пограбованих пам'яток України, які сьогодні перебувають на території інших держав, у т. ч. Росії? Чи німецька сторона гадає, що пам'ять про ці об'єкти культури за давністю часу є неактуальною для музеїв, бібліотек, архівів України?

У контексті українсько-російсько-німецького трикутника нагадаємо про Рекомендацію Парламентської асамблеї Ради Європи щодо заявки Росії про вступ до Ради Європи № 193 (1996 р.), де наголошується, що російська сторона обговорюватиме і виконуватиме свої зобов'язання в галузі реституції культурних цінностей щодо претензій європейських країн.

Претензії української сторони до німецької в світлі сучасних проблем меншою мірою рівнозначні стосовно претензій німецької сторони до української. Без взаємних компромісів питання не зрушиться.

Німецька сторона вимагає беззастережного укладення й передачі німецьких культурних цінностей, що перебувають в українських музеях. По-перше, спадщина, що є в державних сховищах, була поза межами ґрунтового вивчення й належного обліку протягом багатьох десятиліть і, по-друге, ретельний підрахунок втрат, знищених або пограбованих пам'яток українським музеям слід вести з урахуванням потреб національної спадщини. Протягом післявоєнного періоду такий підрахунок ніколи не провадився, і тільки тепер в умовах сучасної державної політики в галузі культури ця робота здійснюється. Робота, звісно, актуальна, але вона повинна вестися спокійно, без «форсажу». Отже, поруч із виявленням державного національного музейного фонду організовано дослідження пам'яток, що були переміщені у 1945–1947 рр. і могли опинитися на території колишньої УРСР за наказом союзної адміністрації.

Україна здійснює державну політику на базі міжнародного права в галузі повернення культурних цінностей. Одним із головних завдань є підготовка концепції про правові основи вирішення питань, що стосуються «трофейних» цінностей, які перебувають в музеях, сховищах України, а також вивчення всіх політичних, організаційних і економічних аспектів їх повернення. У цьому напрямі важливим є виявлення, а також проведення закладами культури, науково-дослідними установами обліку та вивчення культурних цінностей, утрачених Україною в роки другої світової війни та культурних цінностей Німеччини та інших держав, що перебувають на території України, створення відповідних реєстрів.

Йдучи до чергових засідань міжурядової українсько-німецької комісії з питань реституції культурних цінностей, що були втрачені або незаконно переміщені під час Другої світової війни та в наступні роки, українська сторона підтверджує умови попередніх домовленостей і пропонує до розгляду низку конкретних питань з порушеної проблеми. На нашу думку, німецька сторона повинна з розумінням поставитися до існуючих реалій в Україні, оскільки потрібен час, щоб здійснити виявлення, облік, ідентифікацію, науково-реставраційні дослідження переміщених «трофейних» цінностей на всій території України, відпрацювати механізм і нормативну базу їх повернення при необхідності.

Україна до остаточного розв'язання наявних колізій реституційного процесу бере на себе зобов'язання взяти під правовий, матеріальний та інший захист наявні та всі виявлені переміщені з ФРН культурні цінності, які перебувають на її території. Разом з тим українська сторона готова розглянути аргументи повноважних представників ФРН щодо повернення предметів, які перебували у власності релігійних або приватних добродійних установ, сімейних реліквій (фото, архівів, документів), а також належали особам, позбавленим власності через їхню расову, релігійну та національну належність.

Українська сторона також готова визначити, що культурні цінності, вивезені на територію України з Німеччини не за законами та відповідними актами Союзної контрольної ради в Німеччині або не за наказами Радянської військової адміністрації та інших компетентних органів, а самовільно вилучені окремими військовими та іншими особами, визнаються вивезеними незаконно.

Порушена ініціатива про залучення до співробітництва у цій сфері держав, які разом з СРСР здійснювали верховну владу в Німеччині — США, Великобританії і Франції — з метою виявлення і повернення у власність України і Німеччини їх культурних цінностей, які могли бути переміщені в ці держави з відповідних зон окупації.

Нашій країні ще бракує досвіду, професійного підходу щодо повернення втрачених шедеврів із-за кордону. Це засвідчує приклад з уже згаданою унікальною колекцією малюнків А. Дюрера. Коли керуватися Лондонською декларацією від 5 січня 1943 року, яку підписали СРСР, США, Великобританія і п'ятнадцять інших держав антигітлерівської коаліції і яка стосувалася повернення всіх видів майна, що його вивезли Німеччина та її сателіти, право України на власність тут поза сумнівом.

Як підтвердила на симпозіумі представник ЮНЕСКО Ліндел Протт, жодна країна СНД не подала позову про повернення втрачених або спірних цінностей. Зазначимо, що перед тим як звернутись до ЮНЕСКО або порушити за рубежом судову справу, потрібно виконати такі процесуальні вимоги: розпочати пошук, зробити заяву в Лондонський реєстр утрачених культурних цінностей, провести міждержавні переговори, зібрати юридичну документацію, вивчити умови підсудності тощо. В Україні до юридичного аспекту щодо львівської колекції відповідні державні структури не підступали, а строки минають, якщо вже не втрачені за американською юрисдикцією. Тут непересічне значення має проведена в Інституті держави і права НАН України систематизація міжнародно-правових норм і підготовлений на її основі фундаментальний збірник «Правова охорона культурних цінностей: міжнародні документи та законодавство України».

Важлива реституційна проблема зафіксована нині в статті 54 Конституції України, де сказано, що «Держава... вживає заходів до повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами». Ця конституційна норма потребує наповнення спеціальним законодавством, яке має бути приведене у відповідність із міжнародними нормами. На сесії Верховної Ради України передбачається розглянути зміни до закону України «Про вивезення і ввезення культурних цінностей». На наш погляд, цей оновлений законопроект повинен стосуватися важливої національної проблеми повернення втрачених Україною культурних цінностей, містити відповідні правові норми, а також ви-

значити правовий статус переміщених під час війни на територію України культурних цінностей інших держав.

Україна як цивілізована держава, що поступово і цілеспрямовано увійшла у загальноєвропейський культурний процес з дотриманням міжнародних і національно-правових норм, виважено ставить власні реституційні проблеми стосовно незаконно вивезених, пограбованих, насильно вивезених культурних цінностей, із розумінням ставиться до претензій європейських держав. Конструктивним і взаємопоступливим повинно виглядати опрацювання спільних програм по розшуку і поверненню культурних цінностей між Україною і Німеччиною. Механізм реституції повинен спрацьовувати на діалог сторін, що сприятиме розвитку переговорних процесів. Для української сторони важливо: чи можна вважати пограбовані і вивезені під час війни пам'ятки, за їх відсутності в сучасних умовах, такими, що втратили право на реституційні вимоги. Конкретика механізму повернення наявних культурних цінностей, а також тих, що були пограбовані і не повернулися на свою законну територію, вимагає корекції й вдосконалення.

Україна розпочала облік втрат у сфері, що у хронологічних межах війни вражає масштабом руйнацій, яких зазнала наша культура. Такий самий облік стосовно власних культурних руйнацій здійснює ФРН, залучаючи висококваліфікованих фахівців для вивчення складної проблеми.

Сучасний рівень мислення, гуманістична спрямованість, яку перспективно окреслює європейська цивілізація у ХХІ ст., вселяє віру, що порозуміння врешті-решт з'єднає Європу Західну і Східну. Визнання кожною стороною історичних прав і обов'язків дасть змогу переступити межу взаємних дорікань і знайти кардинальні способи розв'язання реституційної проблеми.